МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Західноукраїнський національний університет
Навчально-науковий інститут новітніх освітніх технологій
Кафедра психології та соціальної роботи

НЮНЯ Віталій Володимирович

Особливості адаптаційних ресурсів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах російсько-української війни /PeculiaritiesofadaptationresourcesoforphansandchildrendeprivedofparentalcareinthecontextoftheRussian-Ukrainian war

спеціальність: 231 – Соціальна робота
освітньо-професійна програма – Соціальна робота

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи
СРзм-21
В.В. Нюня
_____

Науковий керівник:
к.е.н., доцент С.М. Миколюк

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«___» _____ 20__ р.
Завідувач кафедри
_____ **А.Н. Гірняк**

ТЕРНОПІЛЬ-2024

АНОТАЦІЯ

Нюня В.В. Особливості адаптаційних ресурсів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах російсько-української війни. Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня магістра за спеціальністю 231 Соціальна робота. Західноукраїнський національний університет. Тернопіль, 2024. 59 с.

У кваліфікаційній роботі виявлено особливості адаптаційних ресурсів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах російсько-української війни. Зокрема, досліджено особливості феномена сирітства та основні проблеми адаптації дітей-сиріт, намічено шляхи та показано особливості діагностики адаптаційних ресурсів сиріт під час війни. Також проведено емпіричне дослідження адаптаційних ресурсів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

ANNOTATION

Niunia V.V. Peculiarities of adaptation resources of orphans and children deprived of parental care in the context of the russian-Ukrainian war. Manuscript.

Research for obtaining the educational and qualification level of a master's degree in the specialty 231 Social work. West Ukrainian National University. Ternopil, 2024. 59 p.

The qualification thesis revealed the peculiarities of adaptation resources of orphans and children deprived of parental care in the conditions of the Russian-Ukrainian war. In particular, the peculiarities of the phenomenon of orphan hood and the main problems of adaptation of orphans are investigated, the ways are outlined and the peculiarities of diagnosis of adaptation resources of orphans during the war are shown. An empirical study of adaptation resources of orphans and children deprived of parental care was also conducted.

ЗМІСТ

ВСТУП …… ...3
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ СИРІТСТВА ….. ..6
1.1. Сирітство як реакція на соціально-економічні проблеми сьогодення ……6
1.2. Основні проблеми адаптації сиріт …… ..11
Висновки до розділу 1 …….. . .16
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СИРІТ ...……18
2.1. Шляхи адаптації дітей в умовах війни ……..…… ..18
2.2. Особливості діагностики адаптаційних ресурсів дітей-сиріт як технологія соціальної роботи ……..... 26
Висновки до розділу 2……..34
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИКА ВИВЧЕННЯ АДАПТАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ СИРІТ В УМОВАХ ВІЙНИ …….. ...36
Висновки до розділу 3 …… 43
ВИСНОВКИ ……..45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ……... 49
ДОДАТОК …….....55

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сирітство – це соціальний феномен, який полягає у втраті дитиною одного або обох батьків внаслідок їх смерті або позбавлення їх батьківських прав. У сучасних українських умовах сім'ї зіштовхуються із наслідками війни та її впливом на усій території України, що призводить до зростання проблеми сирітства. Це підкреслює актуальність вивчення цієї складної проблеми через призму діяльності соціальних працівників та системи вивчення адаптації виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Ця проблема пов'язана з воєнним станом в Україні і вимагає вирішення на рівні світових стандартів, щоб кожна дитина мала можливість розвиватися як повноцінний громадянин української та європейської спільноти. Проблема вимагає розвинутих програм соціального захисту дітей, інтеграції їх у сімейне середовище та забезпечення їм сприятливих умов для адаптації, росту та подальшого розвитку.

Стан дослідження проблематики. Сирота – це дитина, яка знаходиться поза сімейним оточенням, тимчасово або постійно, через смерть батьків чи втрату ними батьківських прав. Це дитина, що з різних причин не може бути в сімейному середовищі і потребує допомоги та забезпечення безпеки від держави. Сирітство є соціальним явищем, що виникає, коли дитина не може перебувати у сім'ї. Сирітство поділяється на два види: 1) біологічне та 2) соціальне. Біологічне сирітство виникає при смерті обох батьків. Соціальне сирітство – коли дитина залишається без батьків, які живі. Соціальне сирітство – це коли дитина, яка має батьків, не отримує належного виховання, освіти та емоційної підтримки, або коли батьки відмовляються від своїх батьківських обов'язків. Українські вчені, такі як Т. Алексеєнко, Г. Грабовська, В. Заборовський, С. Заборовська, В.Кузьмін, С. Миколюк, С. Харченко, А. Шевцов та ін. (див. [1-50]), вважають, що «соціальне сирітство» – це соціальне явище, яке виникає, коли батьки не виконують свої батьківські обов'язки, що

призводить до порушення міжособистісних стосунків та деформації батьківської поведінки. Сирітство – це складне явище, яке залежить від багатьох факторів, таких як політична система, економічна ситуація та соціальне середовище країни. Однак важливо виявити особливості адаптаційних ресурсів дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування, що є особливо важливим у часи воєнних лихоліть.

Методологічною основою дослідження є теоретичні положення вітчизняних та зарубіжних науковців про соціальну адаптацію людини: позитивний напрямок, згідно з яким проблема адаптації розроблялася з позиції взаємодії індивіда та середовища як взаємно визначальних умов формування особистості (А. Бандура, А. Маслов, Л.Філіпс, Т.Шибутані); когнітивний підхід, з позиції якого процес адаптації забезпечується взаємозв'язком соціального оточення, пізнання та мотивації (Л. Фестінґер, Р. Лазарус); концепція діяльності, за якою психологічна адаптація представляється як активний процес засвоєння особистістю соціального досвіду (О. Леонтьєв). Використовувалися теоретичні розробки різновидів адаптації особистості, теоретичні позиції, що лежать в основі виділення ідентичності та рефлексії як психологічних умов адаптації особистості.

Об'єктом дослідження є діти-сироти і діти, які залишилися без батьківського піклування, **предметом** – їхні адаптаційній ресурси.

Мета дослідження: виявити особливості адаптаційних ресурсів дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування.

Завдання дослідження:

1) виявити особливості феномена сирітства та основні проблеми адаптації дітей-сиріт;

2) намітити шляхи та показати особливості діагностики адаптаційних ресурсів сиріт під час війни;

3) провести емпіричне дослідження адаптаційних ресурсів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У роботі використовувався наступний комплекс **методів дослідження:** теоретичний аналіз проблеми адаптації особистості та соціально-психологічних проблем дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у соціумі; метод констатуючого і формувального експерименту, що поєднує спостереження та методи тестової діагностики.

Наукова новизна і практичне значення дослідження відображені в тому, що проведено порівняльний аналіз специфіки розвитку рефлексії та ідентичності у дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, та дітей із сімей, що показав, що у дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у підлітковому періоді, переважає дифузна ідентичність та передчасне зупинення ідентичності, а також спостерігається високий рівень неврозу кризи ідентичності;Досліджено взаємозв'язок процесу адаптації з ідентичністю та рефлексією; виявлено ефективність психокорекційної програми, спрямованої на підвищення рівня адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у соціумі.

Практична значущість полягає у всебічному аналізі та обґрунтуванні психологічних умов адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Отримані в ході дослідження висновки та рекомендації можуть бути використані під час вирішення проблем адаптації дітей-сиріт; для профілактики дезадаптивних форм поведінки; розробки реабілітаційних заходів і програм профілактичної спрямованості для підвищення адаптації; на формування відповідальної, адаптивної поведінки.

Структура магістерської кваліфікаційної роботи включає вступ, висновки, три розділи з підсумками до кожного, а також список із 50 опрацьованих джерел. Загальний обсяг роботи становить 59 сторінок, із них 45 сторінок – основний текст. Результати дослідження представлені у двох авторських публікаціях у формі тез доповідей.

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ СИРІТСТВА

1.1. Сирітство як реакція на соціально-економічні проблеми сьогодення

Для нашої країни на сьогоднішній день питання сирітства вельми актуальне – простежується поступальне підвищення кількості дітей-сиріт як рефлексія на соціально-економічні проблеми, що спричинені війною. До цього періоду не надається повновагома підтримка проблемним сім'ям та дітям, які живуть у таких сім'ях, не сформовано спеціальних центрів по роботі з сім'єю, відсутня дієва просвітницька програма, що розкриває негативні наслідки сирітства для дитини та суспільства, що пропагує важливість сім'ї та сімейного виховання. Невирішеним залишається питання про формування психолого-педагогічного та медико-соціального забезпечення процесу навчання та виховання дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, особливо у дитячому та дошкільному віці.

На сьогоднішній день основною причиною соціального сирітства є добровільна відмова батьків від неповнолітньої дитини. Найчастіше ця відмова відбувається вже в пологовому будинку. Цю відмову необхідно підтвердити спеціальним юридичним документом. Причини відмови у кожному даному випадку індивідуальні. Дослідження показують, що під час вагітності бачення матерями майбутнього не пов'язане із дитиною. Основними причинами відмов є психічна та соціальна деградація, низький рівень зарплат та безробіття, до яких призвели економічна криза та соціальна деградація. Для багатьох людей інститут сім'ї все ще не є цінним. В інституті сім'ї в наш час спостерігаються величезні кризові проблеми. Велика кількість сімей, що перебувають у складній

життєвій ситуації, не здатні прогодувати дітей. У зв'язку з цим у наш час багато випадків примусового вилучення дитини з сім'ї з метою захистити її інтереси. В основному, дітей вилучають із неблагополучних сімей, де батьки ведуть асоціальний спосіб життя, страждають від алкоголізму та наркозалежності [7; 23; 34; 38; 43; 49; 50].

Велику тривогу викликає педагогічна неграмотність батьків, які часто здійснюють виховання дітей наосліп, не знаючи вікових та індивідуальних особливостей дитини. Криза інституту сім'ї породжує соціальне сирітство. Як показує практика, соціальні сироти, які не мали досвіду сімейного життя, часто повторюють долю батьків, не виконуючи своїх обов'язків. Найчастіше це призводить до позбавлення батьківських прав. У зв'язку з цим найактуальнішою проблемою соціальних сиріт є труднощі їхньої соціалізації.

Як зазначають фахівці, 3-4 місяці безпритульного життя – це поріг десоціалізації. Такий режим згубно впливає дітей, вони починають автоматично засвоювати цінності та норми асоціального середовища. Практика відправлення дітей, які потребують особливої підтримки, до закладів інтернатного типу, що є практично єдиним способом вирішення проблем таких дітей, не тільки не вирішує вище озвучені проблеми, а й посилює їх. При поміщенні в такі установи навіть на якийсь час діти втрачають зв'язок сім'єю. Втрата зв'язку ускладнює повернення до життя в суспільстві. Крім цього, діти-сироти часто схильні до негативних реакцій на соціальні процеси, вони апатичні і споживчо ставляться до життя. Через це вони виникають ілюзорне бачення соціальної ролі, яке потім реалізується протягом усього життя людини.

Багато випускників сиротинців в подальшому не можуть жити самостійно, будувати свою сім'ю. Між їхніми уявленнями про життя та реальністю існує величезний розрив, який проявляється у нездатності орієнтуватися в умовах реального життя, невмінні працювати, змінювати свою поведінку відповідно до обставин. Випускники закладів інтернатного типу мають великі труднощі при влаштуванні на роботу, отриманні житла, не

можуть нормально спілкуватися з дорослими, облаштовувати, контролювати свій бюджет, відстоювати свої права. Внаслідок цього половина випускників перебувають у групі ризику – є особами без певного місця проживання, скоюють злочини, перебувають під слідством.

Основними видами сирітства є наступні (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Основні види сирітства

Процес усиновлення складається з наступних етапів. Особа, яка подала заяву, отримує можливість пройти курс з виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Якщо після позитивних висновків поданої заяви подружжя або особу включено до реєстру усиновлювачів, цей статус активний протягом одного року з дати отримання. Кандидатам усиновлення разом з висновками видаються їх документи. Потім соціальний працівник знайомить усиновлювачів з інформацією про дітей та видає направлення для їх знайомства. Після цього, якщо усиновлювачі бажають продовжити процес, вони повинні звернутись до соціальної служби за місцем проживання дитини з заявою про усиновлення. Служба має кілька днів на вирішення питання про згоду дитини на усиновлення та підготовку висновків для її усиновлення. Після отримання висновків кандидати повинні подати їх до суду для остаточного рішення щодо усиновлення. Якщо кандидат протягом місяця після подачі заяви не забирає висновки без вагомої причини або не подає заяву до суду протягом місяця після отримання висновків, вважається, що він відмовився від усиновлення. Остаточне рішення про усиновлення приймається судом.

Другою за пріоритетністю формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є опіка. Зазвичай опікуном призначається родич, який має відносини з дитиною. Враховуються побажання та особисті зв’язки опікунів із дитиною, а також їх можливості взяти дитину під опіку. Опіка встановлюється над дітьми до 14 років, а піклування – від 15 до 18 років. Курси виховання для усиновлювачів, які проходять процес усиновлення через соціальну службу, можуть бути необов’язковими для родичів, які бажають взяти дитину під опіку. Родичі, які хочуть взяти під опіку дитину, подають документи у соціальну службу. Далі соціальний працівник проводить огляд умов проживання та видає висновок про можливість опіки. Опіку або піклування встановлює суд або орган опіки та піклування.

Третьою формою влаштування дітей-сиріт є прийомна сім'я. Ця форма передбачає, що особа або сім'я бере на виховання та проживання від 1 до 4 дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування, за певну оплату. Діти перебувають у прийомній сім'ї до повноліття або до 23 років, якщо вони навчаються у ЗВО. У прийомних сім'ях зберігається статус та всі пільги для дітей. Кандидати на роль батьків-вихователів повинні пройти навчання у соціальній службі. У дитячих будинках сімейного типу забезпечують комфортні умови для проживання та виховання дітей. Діти можуть перебувати в будинку до повноліття або закінчення навчального закладу. Усі пільги та гарантії залишаються за дітьми після їх переходу до будинку сімейного типу.

До початку війни в Україні біля 70 тисяч дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, потребували уваги і підтримки. З них майже 63 тисяч дітей знаходилися у сімейних умовах, при цьому близько 4 тисяч проживали у виховних закладах, а понад тисяча отримували освіту у спеціалізованих навчальних закладах. Загалом, майже 93% дітей-сиріт і тих, хто потребував у підтримці, були врегульовані у сімейних умовах виховання, включаючи прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, а також під опіку чи піклування. З початку введення воєнного стану у 2022 році більше 10 тисяч дітей із вразливих категорій були евакуйовані, з них більше 7,4 тисячі – за межі країни, а 3,3 тисячі – в межах країни. З цієї кількості, 4,3 тисячі дітей знаходилися у сімейних умовах, а 6,4 тисячі були розміщені у спеціалізованих закладах. Міністерство соціальної політики разом із Координаційним штабом з питань захисту прав дітей умов воєнного стану посилює контроль за дотриманням прав дітей з вразливих категорій, надаючи допомогу їм та організовуючи повернення до місць проживання [49].

Більше двох мільйонів сімей із дітьми мають доступ до різних видів державної допомоги, спрямованої на захист їх прав. Ця допомога включає: державну допомогу при народженні або усиновленні дитини, допомогу на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням, допомогу одиноким

матерям, а також допомогу на дітей з особливими потребами та різні соціальні виплати. Для забезпечення неперервних виплат соціальної допомоги сім'ям із дітьми на тимчасово окупованих територіях та в зоні бойових дій, уряд ввів централізоване нарахування соціальних допомог, щоб гарантувати їм доступ до необхідних фінансових ресурсів.

1.2. Основні проблеми адаптації сиріт

В умовах різких змін у всіх сферах суспільства – політичній, економічній, духовній та соціальній – однією з найбільш актуальних проблем є забезпечення соціальної адаптації незахищених груп населення, до яких належать діти-сироти. Вчені констатують невтішний стан інституту сім'ї, що виражається у зростанні числа неповних та проблемних сімей, конфліктах між подружжям, зниженні кількості дітей у сім'ї, відмові батьків від дітей і, як наслідок, зростанні числа соціальних сиріт (діти, кинуті батьками або відібрані у них) за невиконання батьківських зобов'язань) [7; 15; 23; 26; 32; 49].

Захист інтересів дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, став однією з найгостріших соціальних проблем у соціальній політиці. Саме ці діти є об'єктом дослідження, оскільки вони позбавлені підтримки головного первинного інституту соціалізації – сім'ї, тому більшість з них не адаптовані до навколишніх умов життя. Проблема соціальної адаптації дітей-сиріт та соціальних сиріт багатоаспектна і знаходить відображення у наукових дослідженнях педагогіки, психології, соціальної медицини, культурології, соціальної роботи та соціально-культурної діяльності. Соціальна адаптація одна із механізмів соціалізації, який проявляється у засвоєнні моральних, соціальних, правових і вимог, що пред'являються індивіду за певному типі діяльності. У дітей, які виховуються за умов інтернатної установи, часто спостерігаються порушення у роботі цих механізмів. Це з існуванням в дітей-

сиріт психологічних і соціально-економічних бар'єрів чи проблем адаптації. Тільки психологічно адаптована людина здатна до соціальної адаптації, тому дослідження необхідно розпочати з розгляду особистісних особливостей, які є причинами психологічної дезадаптації дітей-сиріт. Психологічними бар'єрами адаптації дітей-сиріт є наступні (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Психологічні бар'єри адаптації

Для сиріт-підлітків характерна модель пасивного копінгу – поведінки, що виражається у переважній орієнтації на «уникнення» і ухиляння від вирішення проблем, а також у низькій ефективності використання особистісно – середовищних ресурсів. Ще одним психологічним бар'єром до адаптації у суспільстві є формування феномену «Ми» в умовах інтернату, ототожнення себе з референтною групою «вихованці дитячого будинку» протягом усього життя, що призводить до сприйняття оточуючих як «чужих» чи себе як «чужого» у групі. Наслідком цього стає виникнення складнощів у дітей-сиріт у позначенні меж власного «Я», що впливають на самооцінку, рівень розвитку рефлексії та адаптацію в соціумі. Найчастіше діти-сироти мають можливість спілкуватися тільки з такими ж вихованцями дитячих будинків, тому у них немає зразків нормальних взаємин між людьми і, відповідно, немає уявлення про традиційну модель сім'ї, що також є проблемою.

Для оцінки соціально-економічних проблем адаптації дітей-сиріт, пов'язаних переважно з подальшим навчанням та працевлаштуванням після дитячого будинку, необхідно розглянути соціально-психологічний портрет випускника сироти. Більшість вихованців дитячих будинків характерними рисами є нерозвиненість соціального інтелекту (здатності взаємодіяти з соціумом), нерозуміння матеріальної боку життя, неадекватність рівня домагань. Тому основними типами адаптації у суспільство за такої ситуації є пристосування до навколишнього середовища або самоусунення, відхід із середовища, крайньою формою якого є самогубство.

Отже, бар'єром соціально-економічної адаптації випускника дитбудинку є низький рівень освіти внаслідок нестачі деяких предметів у навчальній програмі та відсутності можливостей дорівнювати у своїх знаннях на дітей із звичайних шкіл. Незважаючи на пільги, що надаються державою, випускники сироти обмежені як у виборі навчального закладу для подальшої освіти, так і у можливості вступу. Шансів вступити до закладів вищої освіти, особливо на престижні спеціальності, невеликі. Навіть при успішному результаті проблема

недостатнього рівня освіти позначається на можливості сироти втриматися і адаптуватися на новому місці. Після здобуття професії виникає житлова проблема (під час навчання у вузі сироти найчастіше живуть у гуртожитках), тому наступний бар'єр – відсутність житла та прописки. Ця проблема безпосередньо впливає на можливість сироти працевлаштуватися, тому що необхідна робота, де обов'язково забезпечать прописку. Однак багато сучасних організацій не мають гуртожитків, тому сироти часто не отримують прописку, а центр зайнятості з такими людьми не працює. Логічним наслідком такого ланцюжка подій є збільшення кількості людей без певного місця проживання, випадків крадіжки та проституції, тобто до статусу сироти у людини додається статус маргіналу.

Таким чином, діти-сироти та діти, які залишилися без піклування батьків, потребують особливої уваги з боку держави. Адаптація дітей-сиріт протікає з безліччю відхилень від прийнятих соціальних норм, що пов'язане з особливостями їх розвитку та виховання. Вихователі у дитячих будинках, інтернатах та інших спеціальних державних установах замінюють таким дітям батьків, проте не можуть зробити цього повною мірою. Для успішної підготовки дитини до входження в суспільство за межами дитячого будинку, необхідне забезпечення відсутності у нього порушень у механізмах соціальної адаптації (імпірингу, наслідування, ідентифікації, рефлексії), а також позики, відповідно до якої допомога держави сприймається як належне. Успішне перебіг процесу адаптації дітей-сиріт також вимагає організованого виховного процесу в дитячих будинках, у якому створюються умови для самостійного вибору дітьми позитивних форм поведінки, прилучення до культури, отримання навичок спілкування та формування самостійності прийняття рішень. Також фактором успішної адаптації є забезпечення гідного рівня освіти.

Перехід до самостійного життя, до соціалізації підлітка до повноцінного життя є важливим моментом у житті кожної молодої людини, і цей крок

пов’язаний із серйозними стресами як для дитини, що залишає дитячий будинок, так і для дітей, які виходять у доросле життя з батьківської родини. Випускники дитячих будинків стикаються з викликами, пов’язаними з адаптацією до самостійного життя та відповідальністю за власне майбутнє. Як і їхні ровесники з повних родин, вони прагнуть знайти себе та визначити свій життєвий шлях. Держава бере на себе зобов’язання забезпечити основні потреби сиріт, зокрема в освіті, вихованні та забезпеченні життєвих потреб. Проте самостійне життя висуває нові вимоги, до яких вони часто виявляються неготовими. Випускники дитячих будинків та інтернатів нерідко стають учасниками або жертвами правопорушень, можуть втратити роботу чи житло, мають труднощі із створенням сім'ї, а також значно частіше зіштовхуються з проблемами алкоголізму, наркоманії та суїцидальними тенденціями. Їхній шлях до самостійного життя зазвичай нелегкий і не завжди успішний.

Причини таких труднощів у соціальній інтеграції різноманітні, але основні з них пов'язані з неадекватним сприйняттям вихованцями інтернатів вимог суспільства. Навіть при сприятливих умовах процес соціалізації є непростим та супроводжується низкою проблем, які потребують підтримки та взаємодії фахівців. Установи для сиріт часто організовують життя вихованців таким чином, що вони відчувають себе в ролі «сиріт», яка не знаходить підтримки в суспільстві. Ця роль продовжує впливати на людину й в дорослому віці, утримуючи її в залежній позиції та обмежуючи особистісний розвиток. З ускладненнями в соціалізації постають і труднощі адаптації. Діти, виходячи за межі дитячого будинку, не вміють бути самостійними, часто сподіваються на зовнішню підтримку, не розраховуючи на власні ресурси.

Робота зі сприяння їхній соціалізації має включати супровід і підтримку вихованців після виходу з інтернату, щоб допомогти їм адаптуватися до самостійного життя. Ефективна соціалізація повинна охоплювати кілька ключових напрямів:

1. Формування правосвідомості та правової культури, знання прав та обов’язків, здатності захищати свої інтереси в суспільстві, дотримуючись закону.

2. Робота з підготовки до сімейного життя: надання базових знань про родинні взаємини та ролі. Сюжетно-рольові ігри, круглі столи та обговорення допоможуть розібратися у важливих, часто замовчуваних питаннях.

3. Навчання бачити ситуацію та вибирати адекватну модель поведінки в різних обставинах. Вироблення життєвої позиції та розвиток навичок емоційної саморегуляції через тренінги, творчі завдання, роботу в групах.

4. Розвиток комунікативних навичок, які допоможуть успішно реалізовувати себе в суспільстві та професійній діяльності.

При цьому важливо відстежувати індивідуальний прогрес і проводити регулярну діагностику труднощів. Справжній успіх у соціальній адаптації залежить і від особистого прикладу фахівців, які мають бути для вихованців позитивною моделлю поведінки, на яку можна орієнтуватися.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи можна висновувати, що проблеми, які виникають у соціальних сиріт при оволодінні соціальними ролями, зумовлені кількома чинниками. Відсутність емоційного спілкування призводить до спотворення інтелектуального та особистісного розвитку, що згубно позначається на процесі соціалізації. Соціальна депривація породжує суперечливе уявлення дитини про соціальні ролі, спонукає випускників установ інтернатного типу займати у суспільстві утриманську позицію. Порушення процесу соціалізації у свою чергу ускладнює процес адаптації, автономізації та активізації особистості випускників установ інтернатного типу. З цього можна дійти невтішного висновку, що створення умов для ефективної соціалізації дітей-сиріт є

актуальною проблемою нашого часу. Отже можна дійти висновку, що під адаптацією розуміється спеціально організований освітній процес, сприяє включенню індивіда у соціальні відносини. Завдання фахівця побудувати цей процес так, щоб після виходу в самостійне життя дитина набула компетенції, що дозволяють їй успішно адаптуватися і соціалізуватися в суспільстві.

РОЗДІЛ 2
ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СИРІТ

2.1. Шляхи адаптації дітей в умовах війни

Одним із завдань освіти, навчання та виховання дітей-сиріт під час війни є їхня успішна соціалізація та адаптація до соціальних умов проживання та подальшого життя в суспільстві. Однак лише третина дітей, які виховуються в державних установах, відносно адаптовані до навколишніх умов життя. У зв'язку з цим необхідно проаналізувати різні аспекти поняття «соціальна адаптація». Слід зазначити, що у вітчизняній науці проблема соціальної адаптації розглядається за допомогою категорії предметної діяльності та поняття «присвоєння», під яким розуміється оволодіння особистістю суспільно виробленими способами орієнтації у предметному світі та засобами його перетворення. Очевидно, категорія адаптації (як «пристосування») передбачає активність людської діяльності, спрямованої на те, щоб задовольнити вимоги зовнішнього та внутрішнього середовища індивіда. Поняття «активність» розкривається у зв'язку із застосуванням принципу детермінізму, зокрема, розробляючи даний принцип, розвивається теза про єдність свідомості та діяльності [33].

Поняття соціальна адаптація нерозривно пов'язане із поняттям соціалізації. Більше того, воно є його складовою. Звернемося до теоретичних концепцій, що розглядають сутність поняття «соціалізація особистості». У вітчизняних дослідженнях процесу соціалізації головна ідея полягає в тому, що соціальна адаптація є складовою процесу соціалізації. Так соціалізацію визначають як розвиток людини протягом усього її життя у взаємодії з навколишнім середовищем (довкіллям) у процесі засвоєння та відтворення

соціальних норм і культурних цінностей, а також саморозвитку та самореалізації в тому суспільстві, до якого та належить.

Виділимо такі складові соціалізації:

1) стихійна соціалізація;

2) спрямована соціалізація;

3) соціально контрольована соціалізація;

4) більш-менш свідома самозміна людини.

Таке розуміння цього явища визначає соціалізацію як процес, що відбувається не тільки в дитинстві, підлітковому віці і юності, а й триває протягом усього людського життя. Частина вчених вважає соціалізацію впливом довкілля загалом, яке залучає індивіда до участі в суспільному житті, вчить його розуміння культури, поведінки в колективі, утвердження себе та виконання різних соціальних ролей. Поняття «соціалізація» близьке до поняття «виховання», але при цьому соціалізація включає «ненавмисні спонтанні впливи, завдяки яким індивід долучається до культури і стає повноцінним членом суспільства» [14; 25; 46]. Така думка відрізняється від висловлювань інших вчених тим, що цілеспрямований процес соціалізації замінюється лише на спонтанну (самовільну) діяльність індивіда та суспільства щодо прилучення до культури у сенсі цього терміну. Найбільш точне визначення виховання, з погляду, наступне. Виховання – це педагогічно орієнтована та доцільна система громадської допомоги, що необхідна підростаючому поколінню в період його включення до соціального життя.

Отже, виховання є складовою процесу соціалізації під час війни. Процес соціально-педагогічної адаптації є продуктом виховного процесу, організованого педагогами. Учені наводять таке визначення соціалізації: «...це весь багатогранний процес олюднення людини, що включає в себе як біологічні передумови, так і саме входження індивіда в соціальне середовище і передбачає: соціальне пізнання, соціальне спілкування, оволодіння навичками практичної діяльності, включаючи як предметний світ речей, і всю сукупність

соціальних функцій, норм, правий і обов'язків; активну перебудову навколишнього світу; зміна та якісне перетворення самої людини, її всебічний та гармонійний розвиток» [22, с. 59]. Підсумовуючи, можна назвати, що під соціалізацією розуміється процес, у результаті відбувається становлення людини, її особистості та її індивідуальності. У зв'язку з цим умовою соціалізації є наявність відповідного людського середовища, тобто сім'ї, племені, роду, громади, соціальної групи, суспільства – тієї соціальної системи, в якій починається життя людського дитинча і центром якого він стає.

Термін «соціалізація» відображає основну сутність людської природи. Процес антропогенезу показує, що дитина стає особистістю саме через соціалізацію, в ході якої активуються генетичні програми, розвиваються мозок, мислення, психіка, формуються ключові парадигми діяльності й ставлення до світу, зумовлені національною культурою та традиціями. На основі цього можна визначити центральну роль соціалізації у вихованні та освіті.

По-перше, соціалізація – це процес, в якому людина стає соціальною істотою та постійно розвивається. Вона триває протягом усього життя й завершується лише зі смертю.

По-друге, результатом соціалізації є соціальна сутність людини, її гармонійна єдність біологічного та соціального аспектів.

По-третє, соціалізація можлива лише у суспільстві, під впливом довкілля, і змінюється разом із суспільними змінами. Вона спрямована на створення особистості, яка є відповідною та безпечною для цього суспільства.

По-четверте, соціалізація має конкретний зміст, який визначається культурними цінностями та соціальними нормами.

По-п'яте, соціалізація має дві функції: зовнішню, яка забезпечує адаптацію людини до культурних і соціальних норм, та внутрішню, яка сприяє її саморозвитку й самореалізації.

По-шосте, соціалізація є як стихійною, так і контрольованою.

Отже, саме через соціалізацію людина розвивається як особистість; цей процес обумовлюється культурними цінностями та соціальними нормами, дозволяє їй адаптуватися до суспільства та розвиватися відповідно до його вимог, і реалізується як природно, так і цілеспрямовано.

У дітей-сиріт часто спостерігаються порушення основних механізмів соціалізації. Під цими механізмами розуміється все, що сприяє передачі накопиченого досвіду від покоління до покоління (рис. 2.1).

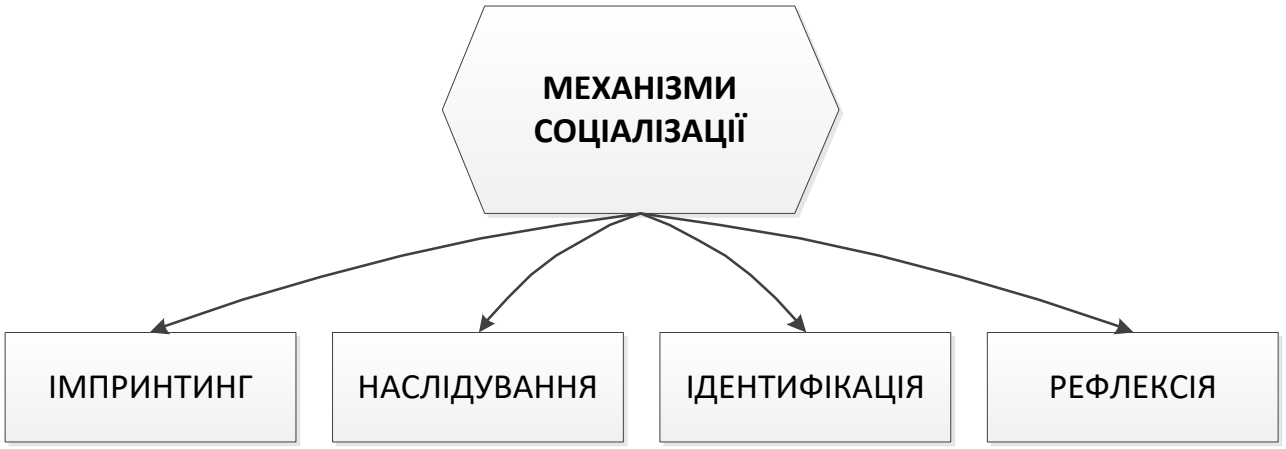

Рис. 2.1. Механізми соціалізації

Імпринтинг (зображення). Передається людині від народження (страх висоти, впізнавання немовлям батьків тощо).

Наслідування – наслідування прикладу, зразку (дитина чотирьох років наслідуючи батька, намагається забити цвях, вимити за собою посуд). Ефективно працює у дошкільному віці.

Ідентифікація (ототожнення) з іншою людиною, групою, ідеалом. Основний механізм у підлітковому віці.

Рефлексія – внутрішній діалог, у якому людина оцінює, приймає чи відкидає цінності, правила, стандарти. Відбувається на внутрішньому плані між окремими частинами особистості (субособистостями), вигаданими співрозмовниками. Починає розвиватися переважно зі старшого підліткового віку.

Соціалізацію є двостороннім процесом. «З одного боку, індивід засвоює соціальний досвід, цінності, установки, норми, властиві суспільству та соціальним групам, до яких він входить, а з іншого – у процесі соціалізації він активно відтворює систему соціальних зв’язків та соціальний досвід» [27, с. 21]. У соціологічному словнику в такий спосіб розглядається поняття «соціальна адаптація». «Соціальна адаптація – це процес активного пристосування індивіда до середовища, що змінилося, за допомогою різних соціальних засобів» [18, с. 233].

З урахуванням узагальнення досліджень дається таке визначення поняття «соціальна адаптація»: це «інтегративний показник стану людини, який відбиває її здатність виконувати певні біосоціальні функції: адекватне сприйняття навколишньої дійсності та власного організму; адекватна система відносин та спілкування з оточуючими; здатність до праці, навчання, організації дозвілля та відпочинку; здатність до самообслуговування та взаємообумовлення у сім’ї та колективі; мінливість поведінки відповідно до рольових очікувань інших» [15, с. 57].

Під час війни процес адаптації набуває особливого значення, оскільки він забезпечує умови для здорового розвитку особистості в рамках виховного процесу. На основі цього виникла ідея створення адаптивної школи. Важливими аспектами у вихованні є підтримка фізичного, психічного та морального здоров'я учнів. Досягнення цих цілей можливе завдяки організації освітнього процесу, який допомагає зменшити навантаження на учнів, знизити ризик неврозів, забезпечити своєчасну діагностику, корекційні заходи та

систематичну медико-психологічну допомогу. Спеціально організований навчально-виховний процес є основою адаптації дітей.

Існують різні види соціальної адаптації: психологічна, педагогічна, трудова, професійна тощо. Соціальна адаптація є одним з механізмів соціалізації, оскільки вона полягає у засвоєнні моральних, соціальних і правових вимог, що ставляться до індивіда залежно від його діяльності. З'являються й суміжні поняття, такі як соціальне виховання — створення умов для цілеспрямованого розвитку особистості у процесі її соціалізації. Це особливо актуально для соціальної та соціально-педагогічної адаптації дітей-сиріт, яка передбачає корекцію відхилень у їхньому соціальному розвитку. У цьому процесі особливу роль відіграє індивідуалізація, адже діти-сироти, перебуваючи в колективі, мають обмежені можливості для розкриття свого емоційного, інтелектуального та творчого потенціалу.

У роботі з дітьми-сиротами в умовах війни важливо враховувати як соціальну, так і психічну адаптацію, оскільки здатність до соціальної адаптації залежить від психічного благополуччя. Тільки психічно адаптована людина може повноцінно адаптуватися соціально. Якщо ж психологічний стан людини незадовільний і характеризується високою тривожністю, то гармонійний розвиток стає неможливим. Психічна адаптація представляє собою діяльність інтегрованої саморегульованої системи, в якій окремі компоненти взаємодіють, створюючи нові якості, що не властиві жодній з окремих підсистем.

На соціально-психологічному рівні адаптація має двосторонній характер: з одного боку, вона включає зміну фізіологічних і соціальних функцій, необхідних для задоволення вимог навколишнього середовища; з іншого боку, середовище змінюється, адаптуючись до вимог організму. Унікальність соціально-психологічної адаптації людини полягає у механізмах свідомого саморегулювання, що базуються на суб'єктивній індивідуальній оцінці природних та соціальних чинників.

Основні складові психічної адаптації включають:

1. сприйняття та обробку інформації, що є основою пізнавальної діяльності;

2. емоційне реагування, яке формує особистісне ставлення до отриманої інформації;

3. соціально-психологічні контакти;

4. режим неспання і сну;

5. ендокринно-гуморальне регулювання.

Аналіз показує, що вчені розглядають адаптацію, акцентуючи увагу на різних її аспектах: як процес пристосування до нового середовища; як відношення рівноваги між організмом і середовищем; як результат адаптаційного процесу, зокрема у навчальному, побутовому, трудовому та соціокультурному середовищах. У процесі адаптації бере участь цілісна особистість з певними адаптивними якостями, індивідуальною організацією адаптаційного процесу та активністю. Умови навчання і виховання у соціумі висувають вимоги до особистості, спонукаючи її активно залучатися до адаптивного процесу.

Вищезазначене допомагає розкрити складність соціальної адаптації дітей-сиріт в умовах війни, що, у свою чергу, дає змогу переосмислити освітній процес. Відповідно до концепції формування особистості, адаптацію можна розглядати як початкову фазу становлення індивіда, що входить у стабільну соціальну спільноту. На цьому етапі передбачається освоєння норм спільноти та набуття необхідних форм і засобів діяльності. Ми переконані, що процес адаптації дітей-сиріт буде ефективнішим лише в розвиваючому соціальному середовищі. Таким чином, процес соціальної адаптації в інтернатах має сприяти залученню вихованців до суспільства для оптимального використання своїх можливостей і самореалізації.

Теоретичний аналіз вказує на необхідність комплексного підходу для розуміння адаптаційного процесу, що передбачає врахування як внутрішньої адаптації (розв’язання внутрішніх конфліктів), так і зовнішньої (прилаштування

до об’єктивних зовнішніх умов). Крім того, потрібна організація цілеспрямованої побутової, освітньої, трудової та соціокультурної діяльності. Відповідні критерії рівня соціальної адаптації включають набуття дитиною-сиротою такої компетентності, яка б дозволяла самостійно планувати сімейне та професійне життя, справлятися з труднощами та вчасно звертатися за допомогою. Важливими також є здатність до самопізнання та рефлексивного аналізу власних можливостей і обмежень.

Досягнення соціального досвіду передбачає:

- освоєння ціннісних аспектів (моральні принципи, ідеали);
- операційних умінь (навички саморегуляції, розвиток мислення);
- звичок адаптації (здатність до стабільного реагування);
- навичок співробітництва (комунікативні вміння, здатність працювати в команді);
- рефлексивних якостей (емпатія, толерантність, вміння робити вибір та нести відповідальність).

У період війни формування цих рис є особливо важливим, оскільки діти-сироти позбавлені постійного позитивного впливу батьків, що ускладнює їхнє сприйняття соціальних норм і породжує перекручені реакції на зовнішні обставини.

Погіршення соціальної адаптації дітей-сиріт часто обумовлене низьким рівнем здоров'я, де на перший план виходять розлади центральної нервової системи та психоневрологічні захворювання. Також проявляються особливості синдрому сирітства: недостатній розвиток емоційної сфери, відставання в особистісному розвитку та порушення психічних функцій. Через відсутність стабільної емоційної підтримки діти-сироти часто не можуть повноцінно адаптуватися в суспільстві.

Відповідно, соціальна адаптація дітей-сиріт передбачає навчання нормам спілкування та поведінки, виходячи з культурних та етичних цінностей. Ефективний адаптаційний процес можливий лише в умовах належної виховної

роботи в дитячому будинку, яка створює передумови для позитивної соціалізації.

2.2. Особливості діагностики адаптаційних ресурсів дітей-сиріт як технологія соціальної роботи

Соціально-економічні зміни в нашій країні посилюють актуальність проблеми підтримки та соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Науковці відзначають, що значна частина випускників таких установ не володіють базовими навичками самостійного життя поза межами дитячих закладів. Використання діагностики як методу соціальної роботи надає можливість оцінити рівень розвитку цих навичок, що дозволяє вчасно коригувати програми підготовки дітей до самостійного життя.

Діагностика навичок самостійного життя дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківської опіки, розглядається як процес збору детальної інформації про соціальні труднощі з метою розробки відповідних програм для їх подолання, що включає консультування, корекцію, терапевтичні заходи та реабілітацію. Вибір діагностичних інструментів базується на особливостях закладу, специфіці соціального середовища, статі, віку, рівні освіти та життєвому досвіді вихованців, а також враховує виділені критерії та показники самостійності.

Основні показники сформованості навичок самостійного життя в дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, включають знання про функціонування в різних життєвих сферах, вміння адекватної поведінки в них; здатність до усвідомленого вибору та розуміння структури дій для досягнення прийнятих рішень; відповідальність та активність у подоланні життєвих труднощів. Оцінка сформованості таких навичок дозволяє визначити їхній рівень та ступінь розвитку, а також своєчасно розробити план дій для

розв'язання особистих проблем дитини, що сприяє її успішній інтеграції у суспільство та допомагає запобігти багатьом антисоціальним діям.

Виховання дитини-сироти стає причиною відсутності необхідної адаптації й непідготовленості до життя у соціумі. Випускники інтернатних та інших спеціалізованих установ зазнають труднощів при навчанні у професійних освітніх закладах, при влаштуванні на роботу, одержанні житла, облаштуванні побуту, спілкуванні з людьми, їх відрізняє слабкий рівень правових, економічних знань. Підготовку до самостійного життя визначають як процес формування у вихованців готовності долати можливі труднощі у вирішенні виникаючих соціальних проблем, відповідального ставлення до свого життя та набуття ними соціальних і побутових навичок, необхідні самостійного проживання [12; 24; 31; 37; 46; 48; 50].

Для успішнішої соціалізації та ефективної інтеграції дитини-сироти у суспільство під час війни необхідно проводити діагностику сформованості навичок самостійного життя. Ці діагностики дозволять виділити «проблемні точки», скоригувати програми підготовки до самостійного життя дітей. Діагностику сформованості навичок самостійного життя дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, розглядаємо як процес збирання інформації про соціальну проблему з метою розробки програми її вирішення, включаючи консультування, корекцію, терапію, реабілітацію. У разі об’єктом соціальної діагностики виступає самостійність дитини-сироти. Метою та критерієм усієї виховної роботи закладу є виховання творчої самостійності; важливо сформувати у вихованця самостійність мислення, ініціативу, відповідальність, пошукову активність, заповзятливість.

Самостійність – це термін, що позначає одну з найважливіших особистісних характеристик, яка виявляється у здібності та вмінні людини ставити перед собою певні цілі та добиватися їх досягнення власними силами, соціально та морально прийнятними способами без постійного керівництва та практичної допомоги з боку (включаючи нестандартні ситуації) [43].

Основними характеристиками самостійності є:

а) здатність ставити ціль;

б) досягати її без сторонньої допомоги та підказки;

в) прийняття рішень з урахуванням ситуацій та умов;

г) впевненість у можливості та правильності шляху досягнення мети;

д) прояв відповідальності, ініціативності, діяльності.

Діагностика сформованості адаптаційних ресурсів дітей-сиріт проводиться як під час їхнього перебування в закладі, так і в постінтернатний період. У цьому контексті визначаються дві основні групи завдань діагностики:

1) оцінка рівня соціального розвитку вихованців, виявлення рівня сформованості різних навичок у побутовій, навчальній та соціальній сферах; оцінка готовності до самостійного життя, а також особистісного і професійного самовизначення; виявлення рівня розвитку соціальних навичок, спрямованих на ефективну адаптацію в суспільстві;

2) аналіз успішності адаптації та соціалізації випускника після виходу з сирітського закладу, визначення потенційних проблем для надання цільової підтримки, зокрема у забезпеченні житлом, отриманні затребуваної на ринку праці професії, сприянні первинному працевлаштуванню та закріпленню на робочому місці.

Технологія діагностики самостійності дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, здійснюється на двох рівнях: 1) системна діагностика (діагностика та корекція проблем, характерних для установи загалом); 2) діагностика індивідуального соціального розвитку дитини. Методи діагностування, що застосовуються у соціальній роботі з дітьми, повинні підбиратися з урахуванням: а) напряму установи (реабілітаційний, корекційний, профілактичний тощо), б) специфіки соціуму (місто, селище, село), в) стану дитини (соціальної, емоційної), г) статі, д) віку, ж) освіти, з) життєвого досвіду. На нашу думку, діагностика дітей-сиріт має бути спрямована не тільки на визначення рівня справжнього розвитку дитини, а й потенційних можливостей,

ступеня у різних сферах. У зв’язку з цим при проведенні діагностики, перш за все, важливо супроводжувати дитину,щоб допомогти виконати поставлені перед завдання.

Діагностика включає такі методи, як: соціальне картографування, соціальна паспортизація, анкетування, тестування, соціальна експертиза, соціальний моніторинг. Параметри, критерії та показники, що виділяються у структурі самостійності, закладаються у методиці діагностики.

Критерії та показники адаптаційних ресурсів дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків наступні. Мотиваційно-цільовий компонент – здатність поставити собі за мету. Функціональний компонент – наявність сукупності засобів – знань, умінь та навичок, якими володіє особистість для досягнення мети. Ціннісно-смисловий компонент – відданість соціально та морально прийнятним способам досягнення мети. Критерії, що визначають незалежність: вміння формулювати власну мету, обґрунтовуючи необхідність її досягнення;самостійна діяльність та поведінка, які не спираються на керівництво та сторонню допомогу з боку;соціальна та моральна прийнятність мети діяльності та способів її досягнення.

Для розробки діагностичного інструментарію, наприклад, соціальних карт та паспортів для дітей-сиріт та дітей, які опинилися без піклування батьків, необхідно враховувати, що у будь-якому віці на тому чи іншому етапі життя важливими проявами незалежності у різних аспектах життєдіяльності є освіта, організація побуту, соціальна життя.

У віці від 7 до 11 років дитині важлива адаптація до навчання, у віці 15-16 років: у навчально-професійній діяльності, у віці 18-19 років розпочинається професійне самовизначення. До того ж молоді люди цього віку можуть набувати ще однієї сфери прояву своєї самостійності – сімейного життя. Крім того, важливими параметрами є самостійність ведення здорового способу життя та емоційний стан при вирішенні проблем, що виникають [4].

Відповідно, сфери прояву самостійності у життєдіяльності вихованця мають бути відображені у соціальній карті в розділах: «Освіта», «Навички самообслуговування та ведення побуту», «Соціальне та сімейне життя», «Професійна самореалізація», «Здоров'я», «Емоційний стан та поведінка». У розділі «Освіта» оцінюється виконання домашніх завдань, відвідування занять, гарна поведінка у навчальному закладі, формування дружніх відносин у класі та їх збереження, інтереси дитини, участь у позаурочних заходах (олімпіади, вікторини, конкурси тощо). Розділ «Навички самообслуговування та ведення побуту» відображає ступінь сформованості навичок у побутовому житті: підтримка порядку в кімнаті, приготування їжі, миття посуду, прання та прасування білизни, використання побутових приладів, турбота про зовнішній вигляд, розпорядження матеріальними засобами, користування послугами різних спеціалістів. Розділ «Соціальне та сімейне життя» відстежує такі параметри, як організація вільного часу, відвідування громадських місць, реєстрація особистих документів, застосування отриманих знань про свої права та обов'язки у різних ситуаціях, спілкування з посадовими особами, вирішення міжособистісних та сімейних конфліктів, підтримання доброзичливих взаємин у сім'ї та з більшістю оточуючих, планування свого майбутнього, участь у веденні побуту та вихованні дітей. У розділі «Професійна самореалізація» закріплені такі параметри, як вибір професії, влаштування на роботу, встановлення добрих відносин з колегами по роботі, конструктивне вирішення робочих конфліктів, що неминуче виникають. У розділі «Здоров'я» оцінюється ступінь фізичного та розумового розвитку дитини, наявність шкідливих та згубних навичок, здорове харчування, раціональний режим дня. Розділ «Емоційний стан і поведінка» дозволяє оцінити адекватність емоційної поведінки в різних ситуаціях, у тому числі стресових, при вирішенні проблеми.

Важливою є також соціально-педагогічна діагностика,яка поєднує: 1) діагностику потреб у подальшому догляді та піклуванні; 2) діагностику соціальної ситуації; 3) вивчення рівня розвитку соціальної поведінки;

4) діагностику відхилень у соціальній поведінці та причин, що їх викликають; 5) вивчення особливостей соціальної адаптації вихованців визначення соціально необхідних навичок; 6) діагностику розвиненості соціального довкілля.

Фахівець, який проводить діагностику, повинен орієнтуватися й не так дослідження внутрішнього світу суб'єкта проблеми, скільки на аналіз способу та зовнішніх характеристик його взаємодії з соціальним довкіллям.

Виділяють два критерії, властиві названій взаємодії, що дозволяють гарантовано стверджувати наявність позитивних процесів у вирішенні проблем адаптації дитини – це включеність (захопленість) дитини діяльністю та позитивне ставлення до дійсності (відчуття комфорту) [33]. Важливими показниками сформованості навичок самостійного життя у дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, є:

1) знання про життєдіяльність у різних сферах – соціальній, побутовій, навчальній, професійній, сімейній та відповідній поведінці;

2) здатність вихованців до усвідомленого вибору (самостійне прийняття рішень), оволодіння ними структурою діяльності для реалізації прийнятого рішення;

3) відповідальність та активність при вирішенні проблеми.

Дані показники можуть бути покладені в основу оцінки проєктів та програм адаптації сиріт. У зв'язку з цим зусилля фахівців соціальної роботи, соціальних педагогів та вихователів мають бути спрямовані на розширення соціальних моделей поведінки за допомогою діяльності, що дає інший соціальний досвід та інші способи взаємодії; навчання переведення намірів та бажань у план практичних дій; підвищення самооцінки за рахунок створення ситуацій успіху; включення дітей до нових груп однолітків з метою відпрацювання етапів адаптації, індивідуалізації та інтеграції, а також створення досвіду такої взаємодії; поєднання групових та індивідуальних занять, тому що індивідуалізація можлива лише у групі; моделювання реальних

соціальних ситуацій, у тому числі ситуацій вибору, особистої відповідальності та особистісної автономії.

Діагностика адаптаційних ресурсів дитини-сироти як технологія міститьтакі основні етапи:

1) збирання об’єктивної інформації про дитину;

2) аналіз інформації, що надійшла;

3) визначення проблемного поля;

4) визначення контуру оціночної системи соціально-педагогічної діяльності (уточнення та конкретизація параметрів,вибір критеріїв та показників діагностики);

5) визначення відповідальних за дослідження та зміни за конкретними параметрами;

6) розробка діагностичного інструментарію;

7) проведення первинної діагностики;

8) діагностичне цілепокладання та прогнозування перспектив соціально-педагогічної діяльності щодо усунення проблем дитини колективом установи;

9) програмування спільної діяльності дитини та співробітників установи (розробка програм соціально-виховної діяльності, блоки проектуються на основі визначених у ході діагностики параметрів).

Після початку виконання програми проводиться моніторинг, тобто регулярне відстеження перебігу подій у вигляді регулярного обміну інформацією між фахівцями та дитиною. Залежно від конкретного випадку діагностика може проводитись групою спеціалістів – соціальним працівником, соціальним педагогом, психологом, медичним працівником. За результатами діагностики визначається суть проблеми чи сукупність проблем, підбираються адекватні індивідуальні чи групові психологічні, педагогічні, соціально-педагогічні та інші види соціальних послуг як засобу їхнього ефективного вирішення. Для більш ефективної роботи закладу формування навичок

самостійного життя у підопічних повинен проводитися системний моніторинг соціального розвитку дитини, що включає і постінтернатний період.

Визначення адаптаційних ресурсів дитини-сироти під час війни є складним завданням, яке вимагає врахування численних факторів, які пов'язані із психологічними, фізичними та соціальними аспектами. Ось основні кроки та методи, які можна застосувати для цього наступні.

1. Початкове оцінювання. Першим етапом є збір інформації про дитину, включаючи її історію, поточний стан здоров'я та умови життя. Це включає: 1) інтерв'ю з дитиною для оцінки її емоційного стану, страхів та тривог; 2) інтерв'ю з вихователями або опікунами для отримання додаткової інформації про поведінку дитини та її взаємодію з оточенням.

2. Психологічне тестування. Використання різних психологічних тестів та методик для оцінки адаптаційних ресурсів дитини. Наприклад: 1) тест тривожності для оцінки рівня тривожності та стресу; 2) проєктивні методики (наприклад, малюнкові тести) для виявлення внутрішніх конфліктів та емоційних проблем; 3) шкали оцінки депресії (наприклад, Children's Depression Inventory) для виявлення ознак депресивних станів.

3. Соціальна оцінка. Аналіз соціальних зв'язків та підтримки, які має дитина: 1) оцінка комунікативних навичок і здатності встановлювати стосунки з однолітками та дорослими; 2) аналіз наявності підтримки з боку значущих дорослих, таких як вихователі, соціальні працівники, вчителі.

4. Фізичне здоров'я. Оцінка фізичного стану дитини, оскільки фізичне здоров'я є важливим фактором адаптації: 1) медичний огляд для виявлення можливих проблем зі здоров'ям; 2) оцінка фізичної активності та рівня енергії.

5. Навчальні досягнення. Оцінка академічних досягнень та здатності до навчання: 1) аналіз успішності в школі або інших навчальних закладах; 2) виявлення навчальних потреб та підтримка в навчанні.

6. Оцінка копінг-стратегій. Дослідження того, як дитина справляється з стресом та труднощами: 1) опитування та спостереження за поведінкою дитини

в стресових ситуаціях; 2) ігрові та творчі методи для виявлення способів, які дитина використовує для зниження стресу.

7. Постійний моніторинг. Регулярний перегляд та оновлення оцінки адаптаційних ресурсів дитини: 1) регулярні зустрічі та консультації з дитиною та вихователями; 2) моніторинг змін у поведінці та емоційному стані дитини.

8. Використання інтегрованих підходів. Залучення різних спеціалістів для комплексного підходу до оцінки та підтримки дитини: психологи, соціальні працівники, медичні працівники та вчителі повинні співпрацювати для забезпечення всебічної підтримки.

9. Розвиток плану підтримки. На основі отриманих даних розробити індивідуальний план підтримки, який включає: 1) психологічну допомогу та терапію для покращення емоційного стану; 2) соціальну підтримку для розвитку соціальних навичок та зв’язків; 3) навчальну підтримку для забезпечення успішного навчання.

10. Залучення до активностей. Заохочення дитини до участі в різних активностях, які сприяють розвитку адаптаційних навичок: творчі заняття, спорт, групові активності для розвитку соціальних та комунікативних навичок.

Висновки до розділу 2

Аналізовані концепції дозволяють зробити кілька важливих висновків. По-перше, адаптація дітей-сиріт є специфічним процесом, що має відмінності від адаптації дітей, які виховуються в сім’ях. Ці особливості виявляються у зниженій комунікативній активності, нестачі навичок, необхідних для успішного навчання у школі, обмеженому позитивному досвіді спілкування з дорослими та однолітками, а також негативному соціальному досвіді. По-друге, адаптація дітей-сиріт супроводжується відхиленнями від загальноприйнятих соціальних норм, що пов'язано зі специфікою їх розвитку в умовах державних

установ. Тому діагностика адаптаційних ресурсів дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, дає змогу визначити рівень і ступінь сформованості їхніх соціальних навичок, що дозволяє своєчасно розробити індивідуальну програму підтримки, яка сприяє більш ефективній інтеграції в суспільство та запобігає можливим девіаціям. В умовах воєнного часу така діагностика потребує підвищеної уваги, індивідуального підходу та залучення мультидисциплінарної команди фахівців, щоб забезпечити всебічну підтримку і допомогу, необхідну для стабільного розвитку та адаптації дітей-сиріт у цей складний воєнний період.

РОЗДІЛ 3
ПРАКТИКА ВИВЧЕННЯ АДАПТАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ СИРІТ В УМОВАХ ВІЙНИ

При вивченні адаптаційних ресурсів спостерігаються численні відмінності особистісної, інтелектуальної та мотиваційної сфер дітей, які виховуються в сирітських установах, від дітей, які виховуються в сім'ях, та роблять висновки про знижені адаптаційні здібності вихованців у порівнянні з їхніми ровесниками, які мають сім'ї. У більшості робіт вітчизняних авторів під соціальною адаптацією сиріт розуміється «успішне засвоєння ними своїх соціальних ролей у системі суспільних відносин» [7; 9; 13; 17-22; 23-33]. Проведений нами теоретичний аналіз цієї проблеми виявив відсутність досліджень, присвячених виокремленню як специфічних факторів, що негативно впливають на включення до самостійного життя, так і умов, що сприяють адаптації в соціумі. На наш погляд, необхідна розробка наукових методів впливу, спрямованих на формування адаптаційного потенціалу дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Сучасні соціально-економічні, психологічні умови, в яких протікає життєдіяльність суб'єкта, загострюють ряд протиріч, вирішення яких вимагає від психологічної науки більш детального вивчення адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків та психологічних умов її здійснення.

Загалом у нашому практичному дослідженні взяли участь 12 осіб, з яких половина (6 осіб) дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Дослідження проводилося поетапно у період із 2023 по 2024 роки. На першому етапі здійснено теоретичну розробку проблеми адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у соціумі на основі вивчення робіт психологів, соціологів з проблем адаптації; визначено концепцію дослідження. На другому – розроблено програму, визначено методики, що дозволяють

діагностувати умови адаптації дітей-сиріт та дітей, які виховуються в умовах інтернату. Проведено дослідно-експериментальне дослідження психологічних умов адаптації дітей-сиріт та дітей, які виховуються в умовах інтернату, порівняно з випробуваними контрольної групи; здійснено аналіз психологічних умов адаптації та дезадаптації; виділено актуальні психологічні умови, що впливають на адаптацію дітей-сиріт та дітей, які виховуються в умовах інтернату в соціумі. На третьому етапі адаптовано та проведено психокорекційну програму «Я і мій світ» (додаток) психологічного сприяння успішній адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у соціумі. Проведено аналіз результатів, систематизовано та інтерпретовано отримані дані, завершено оформлення результатів дослідження.

Для діагностики психологічних умов особистісної адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у соціумі застосовувався блок методик, ефективність яких підтверджена низкою авторів. Такими методиками стали: тест визначення статусу ідентичності за Дж. Марсіа (https://onlinetestpad.com/ua/testview/791436); криза ідентичності Е. Еріксона (https://onlinetestpad.com/ua/test/2223664-teoriya-razvitiya-erika-eriksona); методика 20 пропозицій «Я – це...» М. Куна та Т. Макпартленда (http://culture-art-knukim.pp.ua/158715). Достовірність та обґрунтованість результатів та висновків дослідження забезпечувалася критичним аналізом наявних вітчизняних та зарубіжних джерел, використанням комплексу надійних та апробованих у психології методик, адекватних завданням дослідження; досягалася цілеспрямованою дослідно-дослідницькою роботою.

Результати проведеного теоретичного аналізу психологічних умов адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, дають підставу виділити умови, що впливають на адаптацію особистості в соціумі. Виділяють такі психологічні умови адаптації: 1) ефективність психологічні захисту; 2) індивідуальні особливості, які характеризують особистість, котра самоактуалізується; 3) високий показник конгруентності «реального Я» та

«ідеального Я» (цілісність Я); 4) ціннісні орієнтації з погляду їхньої нормативності у суспільстві; розвинуті інтелектуальні здібності. Вітчизняні дослідники дотримуються думки про те, що на особистісний розвиток і надалі на адаптацію особистості в соціумі першорядно впливають соціальні умови (виховання та навчання), а потім вже особистісні (хоча особистість розвивається під впливом соціуму). Нині виділяється ряд психологічних умов соціально-психологічної адаптації, до яких відносяться: ціннісні орієнтації (з точки зору нормативності), Я-концепція (цілісне Я, позитивне ставлення до себе), рефлексія, адаптаційні властивості інтелекту, індивідуальні особливості, комунікативні здібності, емоційно-вольові особливості, ідентичність. Дослідники виділяють ціннісні орієнтації, цілісний образ Я (самототожність), індивідуальні особливості та розвинені інтелектуальні здібності як психологічні умови адаптації особистості.

На наш погляд, основними психологічними умовами адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, будуть особистісна ідентичність та рефлексія. Під впливом депривації, наявності психотравмуючої ситуації в анамнезі даної категорії дітей та порушення уподобань відбувається формування негативного ставлення до власної особистості, сплутаної ідентичності, порушення рефлексії (в оцінці себе покладаються лише на думки дорослих, при цьому не формують власну думку про себе. З іншого боку, починаючи з дитинства, порушується провідна діяльність – емоційне спілкування з дорослими, що призводить до порушення рефлексії на наступних етапах онтогенетичного розвитку, оскільки рефлексивні механізми формуються у спілкуванні з оточуючими на ранніх етапах розвитку особистості).

Розвинена рефлексія та позитивна ідентичність сприятимуть підвищенню адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у соціумі, оскільки при позитивній ідентичності та розвинених рефлексивних механізмах особистість використовує продуктивні стратегії соціальної адаптації. При цьому ідентичність постає у ролі індивідуального та соціального «компасу» при

інтерпретації всього різноманіття соціальних ситуацій у процесі адаптації особистості. Розвиток рефлексії, створення позитивного цілісного образу Я та успішна адаптація дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у соціумі потребує розробки програми психологічного супроводу таких дітей.

З метою вивчення психологічних умов адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, було сформовано дві групи. Перша група складалася з дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків підліткового віку (14-16 років) чисельністю 6 осіб, до другої так само увійшли 6 підлітків (14-16 років), але виховуються у сім'ях (повних). Загалом у дослідженні взяло участь 12 осіб. На першому етапі було проведено констатуючий експеримент. Для вивчення особливостей адаптації дітей, які виховуються в різних соціальних умовах, були сформовані дві групи: першу групу склали діти-сироти та діти, які залишилися без піклування батьків. Для чистоти проведення експерименту при відборі дітей у першу підгрупу (діти-сироти та діти, що залишилися без піклування батьків) були використані дані психолога з метою виключення з вибірки дітей-сиріт з відхиленнями (затримка психічного розвитку). У всіх підлітків експериментальної вибірки рівень інтелекту відповідав віку. Статус «позбавлені батьківського піклування» усі досліджувані експериментальної вибірки набули у шкільному віці. До другої групи увійшли діти із сімей, учні загальноосвітньої школи №16 м. Тернополя.

На першому етапі у групі дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, та дітей із сімей було здійснено порівняльний аналіз особливостей адаптації, ідентичності та рефлексії дітей, які виховуються у різних соціальних умовах; визначено рівень дезадаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, порівняно з випробуваними контрольної групи. На другому етапі проведено кореляційний аналіз з метою виявлення психологічних умов адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, та дітей із сімей. Як психологічні умови адаптації досліджувалися ідентичність і рефлексія. На даному етапі група дітей-сиріт та

дітей, які залишилися без піклування батьків, була поділена на дві групи. На даному етапі було здійснено порівняльний аналіз адаптації, ідентичності та рефлексії. Проведено формувальний експеримент, в рамках якого було адаптовано і реалізовано психокорекційну програму «Я і мій світ», яка призначалася для розвитку рефлексії та досягнутої ідентичності і, як наслідок, – для підвищення адаптації дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, у соціумі. Ця програма реалізовувалась в експериментальній групі. Потім було проведено порівняльний аналіз отриманих результатів розвитку ідентичності та рефлексії. Також було здійснено порівняльний аналіз адаптації (після проведення корекційних заходів) дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, в експериментальних групах.

В рамках дослідно-експериментального дослідження застосовувалися три методики, що дозволяють діагностувати психологічні умови адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків.

1. Статус ідентичності за Марсіа. Методика застосовується для характеристики ідентичності-самототожності, тобто константності Я у різних ситуаціях та в часі. Виділяється чотири рівні статусу: I. Досягнута ідентичність – зрілий результат; спаяна когерентна особистість, за Е. Еріксоном; відкритість альтернативам (суб'єкт сам шукав, вибирав та визначився).II. Мораторій – людина перебуває в «кризі ідентичності», вибирає з альтернатив і ще не встигла визначитися. III. Передчасна зупинка – закритість альтернатив, конформізм (суб'єкт сам не шукав, вважаючи не за потрібне, і обрав те, що запропонували друзі, батьки). IV. Дифузна ідентичність – поплутана ідентичність, незрілий результат, неінтегрована самість (суб'єкт сам не шукав, не відчував переживань кризи ідентичності, і в нього не сформувалися переконання).

2. Криза ідентичності за Е. Еріксоном. Методика варта оцінки проявів «кризи ідентичності» (самовизначення). За Е. Еріксоном, пошук свого Я – завдання дорослішання, тому кожна людина в розвитку переживає кризу ідентичності. Тест має 4 шкали: 1. Негативна ідентичність. Ґрунтується на

засвоєнні «поганих», наприклад, антисоціальних ролей у суспільстві та ідентифікація себе з ними. Виникненню негативної ідентичності може сприяти тривале перебування у кримінальному середовищі. Негативна ідентичність стає привабливою під час кризи ідентичності тим підлітків, які вважають позитивну ідентичність недосяжною собі. 2. Зіпсована ідентичність – навішування ярликів, стигматизація, що з приписуванням людині чи проекцією нею суспільством різних негативних характеристик. Ці характеристики маркують людину і порушують тим самим його ідентичність. Зіпсована ідентичність дискваліфікує соціально стигматизованих осіб, ускладнює їх участь у соціальних зв'язках, порушує їхній соціальний статус. 3. Стадія кризи ідентичності.4. Невроз кризи ідентичності.

3. Тест 20 пропозицій «Хто я?» М. Куна та Т. Макпартленда. В основу цієї методики лягло теоретичне уявлення про те, що основою організації та спрямованості поведінки людини є наявні у неї установки на себе («особистісне Я» або ідентичність). Суть методики у тому, що пропонується дати 20 відповіді питання «Хто я?». На думку авторів, питання «Хто я?» логічно має зв'язуватися з тим, з чим ідентифікує себе випробуваний, тобто з соціальним статусом і пов'язаними з ними рисами. Вимога дати 20-ть висловлювань виходить із визнання складності та багатоаспектності природи індивідуальних статусів та з інтересу проблем дослідження діапазону установок особистості на себе. Методом обробки тесту є контент-аналіз. Висловлювання можна розділити на дві основні категорії: об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних належать ті, що описують належність людини до певної групи або класу, межі та умови членства в яких загальновідомі, тобто це конвенційні висловлювання. Суб'єктивні висловлювання, навпаки, відображають особистісні характеристики, пов'язані з групами, класами, станами або іншими аспектами, що вимагають уточнення або самого респондента, або порівняння його з іншими людьми. Розподіл відповідей тесту на дві категорії базується на

теоретичному уявленні про Я-особистісне як про ітерналізацію індивідуальної позиції у соціальній системі.

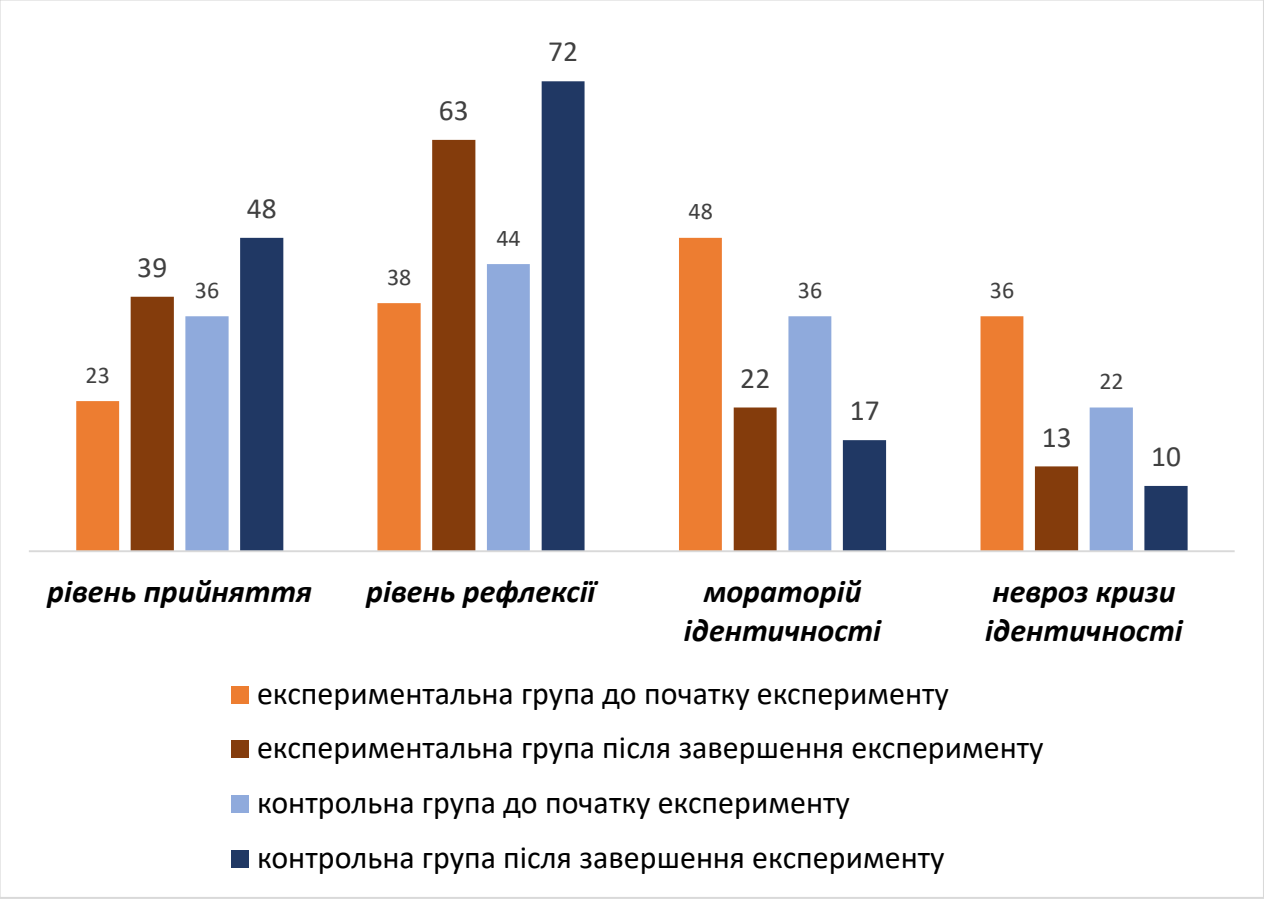

Рис. 3.1. Результати застосування програми (%)

Після закінчення отримано результати, які підтверджують ефективність програми (рис. 3.1). Зокрема, підвищився рівень прийняття себе та інших, підвищився рівень розвитку рефлексії, знизився мораторій ідентичності та невроз кризи ідентичності, що сприяло підвищенню адаптивності та загалом рівня адаптації даної категорії дітей у соціумі. При цьому діти-сироти стали використовувати адаптивні копінг-стратегії у когнітивній (проблемний аналіз та встановлення власної цінності), емоційній (оптимізм та протест),

поведінковій (співпраця, звернення за допомогою) сферах. Застосована програма психологічного сприяння успішній адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, може використовуватися як методичний супровід виховної роботи як в установах інтернатного типу, так і в установах соціально-педагогічної підтримки цієї категорії дітей.

Висновки до розділу 3

У ході констатуючого експерименту було здійснено порівняльний аналіз специфіки адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, та дітей із сімей; визначено рівень дезадаптації дітей-сиріт у соціумі під час війни. Результати показали, що у дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у підлітковий період переважає дифузна ідентичність та передчасна зупинка ідентичності. При цьому спостерігається низький рівень прийняття себе та інших, низький рівень емоційної комфортності, інтернальності та прагнення домінування, високий рівень зовнішнього контролю, емоційного дискомфорту та ескапізму, високий рівень неврозу кризи ідентичності. У дітей-сиріт виявлено більш високий рівень дезадаптивності та, відповідно, нижчий рівень адаптації; виявлено використання неадаптивних копінг-стратегій у когнітивній та емоційній сферах. Виявилося, що діти-сироти та діти, що залишилися без піклування батьків, і діти з сімей мають психологічні умови адаптації, які відрізняються різною наповнюваністю. Специфічною рисою психологічних умов адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, є наявність низького рівня дифузної ідентичності та неврозу кризи ідентичності. У дітей із сімей психологічними умовами адаптації є досягнута ідентичність, досягнута ідентичність за рахунок особистісних якостей та передчасна зупинка ідентичності за рахунок особистісних якостей. Рефлексія є необхідною психологічною умовою

підвищення адаптованості і в дітей-сиріт, і в дітей із сімей, але в дітей, які виховуються у ній, рефлексія більше значення має на формування ідентичності, а в дітей-сиріт – підвищення адаптивності. У ході формувального експерименту (на основі виявлених проблем адаптації дітей-сиріт та психологічних умов, що сприяють адаптації даної категорії дітей у соціумі, на етапі констатуючого експерименту) було адаптовано та зреалізовано психокорекційну програму «Я і мій світ», спрямовану на психологічне сприяння успішній адаптації дітей-сиріт у соціумі, яка тривала протягом року.

Порівняльний аналіз показав, що існують достовірно значущі відмінності між дітьми-сиротами та дітьми, що залишилися без піклування батьків, та дітьми із сім'ї. У дослідженні вивчені психологічні умови адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, у соціумі. У контексті дослідження проаналізовано проблеми адаптації у роботах вітчизняних та зарубіжних психологів, здійснено дослідження особливостей адаптації та особистісних характеристик підлітків, які виховуються в сім'ї та в інтернаті, виявлено психологічні умови адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків. Ефективність проведення цілеспрямованої роботи з формування позитивної ідентичності та розвитку рефлексії у дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, полягала у підвищенні рівня прийняття себе та інших, у зниженні відомості та у підвищенні рівня прагнення до домінування, підвищенні рефлексивності, зниженні та неврозу кризи ідентичності, що сприяло підвищенню адаптивності та загалом рівня адаптації даної категорії дітей у соціумі. При цьому діти-сироти стали використовувати адаптивні копінг-стратегії у когнітивній (проблемний аналіз та встановлення власної цінності), емоційній (оптимізм та протест) та поведінковій (співпраця, звернення за допомогою) сферах.

ВИСНОВКИ

Процес вивчення адаптаційних ресурсів дітей-сиріт під час війни є складним та багатогранним процесом, який враховує різні аспекти розвитку, психологічного стану та соціального оточення дитини. Основними особливостями діагностики є: 1) комплексний підхід (адаптаційні ресурси дітей-сиріт оцінюються через різні сфери життя, включаючи фізичний, психологічний та соціальний аспекти;комплексний підхід дозволяє отримати більш повну картину стану дитини); 2) індивідуальний підхід (кожна дитина має унікальні обставини та особистий досвід, тому діагностика повинна бути адаптована до конкретних потреб та особливостей кожної дитини); 3) психологічні методи (для оцінки психологічного стану та адаптаційних можливостей часто використовуються різні психологічні тести та методики: проєктивні методики (до прикладу, малюнковий тест, тест Роршаха), особистісні опитувальники (приміром, опитувальник Айзенка, MMPI), методики для оцінки тривожності та стресостійкості; 4) оцінка соціальних навичок (соціальні навички та здатність до взаємодії з оточенням є важливими адаптаційними ресурсами;це включає оцінку комунікативних умінь, здатності до співпраці, вирішення конфліктів та інтеграції в колектив); 5) фізичне здоров’я (стан фізичного здоров’я є ключовим фактором, який впливає на адаптаційні можливості дитини;оцінка включає медичний огляд, оцінку фізичної активності та рівня енергії); 6) навчальні досягнення (успішність у навчанні та здатність до навчання є важливими показниками адаптаційних ресурсів; оцінка включає аналіз академічних досягнень, здібностей до навчання та мотивації до навчальної діяльності); 7) сімейна історія та минулий досвід (історія життя дитини, включаючи причини сирітства, досвід проживання в інтернатах або інших установах, має велике значення для розуміння її адаптаційних ресурсів); 8) підтримка та ресурси оточення (аналіз наявності підтримки з боку вихователів, соціальних працівників, друзів та інших

значущих осіб у житті дитини;це включає оцінку доступних соціальних ресурсів та системи підтримки); 9) емоційний стан (оцінка емоційного стану дитини, її настрою, рівня тривожності, депресії та інших емоційних проблем;використовуються різні методи, такі як спостереження, інтерв'ю та спеціалізовані опитувальники); 10) адаптаційні стратегії (аналіз того, як дитина справляється з труднощами та стресовими ситуаціями; включає вивчення її копінг-стратегій та здатності до саморегуляції); 11) ігрові та творчі методи (використання ігрових та творчих методів, таких як арт-терапія, драматерапія та інші творчі підходи, для оцінки та розвитку адаптаційних ресурсів).

Комплексна діагностика адаптаційних ресурсів дітей-сиріт допомагає розробити індивідуальні плани підтримки та розвитку, які спрямовані на покращення їхньої адаптації та загального благополуччя в часи воєнних лихоліть. Адаптаційні ресурси дітей-сиріт в умовах російсько-української війни мають ряд специфічних особливостей, які впливають на їх психічний, емоційний та соціальний розвиток. Нижче наведемо основні висновки, які ми здобули під час виконання дослідження.

1. Психологічна адаптація. Високий рівень стресу та травми:діти-сироти, як і всі діти, що опинилися в зоні бойових дій, зазнають високого рівня стресу і можуть переживати травматичні події;для сиріт це може бути особливо важко через відсутність стабільної підтримки з боку сім'ї, яка могла б забезпечити емоційну стабільність і безпеку. Ризик розвитку психічних розладів:під впливом війни, діти-сироти можуть мати підвищений ризик розвитку психічних розладів, таких як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресія, тривожність та поведінкові розлади; відсутність адекватної психосоціальної підтримки може погіршити ці проблеми.

2. Соціальна адаптація. Соціальна ізоляція:діти-сироти можуть відчувати соціальну ізоляцію, особливо якщо вони проживають у дитячих будинках або інших інституціях;це може бути посилено в умовах війни через вимушені переселення та втрату знайомого соціального оточення. Проблеми інтеграції у

нове середовище:при переміщенні у нові громади, діти-сироти можуть стикатися з труднощами у інтеграції. Вони можуть відчувати себе чужими, мати труднощі в налагодженні нових соціальних зв'язків та адаптації до нових шкільних та соціальних норм.

3. Ресурси адаптації. Психосоціальна підтримка:важливим ресурсом для адаптації дітей-сиріт є доступ до психосоціальної підтримки, включаючи консультації психологів, групи підтримки та освітні програми, спрямовані на розвиток соціальних та емоційних навичок; ці заходи допомагають знизити рівень стресу та сприяти психічному здоров'ю. Соціальні служби та волонтерські організації: соціальні служби та волонтерські організації відіграють ключову роль у забезпеченні дітей-сиріт необхідними ресурсами, такими як житло, їжа, одяг та медична допомога; крім того, ці організації можуть допомагати в інтеграції дітей у нові громади та школи.

4. Освітні та виховні аспекти. Доступ до освіти: війна значно ускладнює доступ дітей до освіти; діти-сироти можуть мати додаткові труднощі через переміщення або відсутність стабільного житла; забезпечення безперервності навчання є критично важливим для їхнього розвитку та майбутньої інтеграції в суспільство. Підтримка вихователів:роль вихователів та педагогів є надзвичайно важливою; вони повинні бути підготовлені до роботи з дітьми, які пережили травматичний досвід, та мати знання і навички для надання психологічної підтримки.

5. Стратегічні підходи до підтримки. Розробка національних програм підтримки:необхідно розробляти і впроваджувати національні програми підтримки дітей-сиріт, що враховують їх особливі потреби в умовах війни;ці програми повинні включати компоненти психосоціальної підтримки, освітні ініціативи та соціальну інтеграцію. Міжнародна допомога та співпраця: міжнародна спільнота може відігравати важливу роль у наданні допомоги дітям-сиротам через фінансову підтримку, обмін досвідом та забезпечення доступу до ресурсів і технологій, які можуть полегшити їх адаптацію.

Підсумовуючи зазначимо, що під час війни психологічними умовами адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, є особистісна ідентичність і рефлексія, оскільки тип ідентичності, сформований на певному етапі онтогенетичного розвитку, може бути умовою для адаптації індивіда в суспільстві (при досягнутій ідентичності), і умовою виникнення дезадаптивних форм поведінки (при дифузної ідентичності, мораторії ідентичності і передчасної зупинки ідентичності), а рефлексія, виступаючи як «психічний процес», і як «психічна властивість», є психологічною умовою для інтеграції «Я» в неповторну цілісність (ідентичність) та, як наслідок, психологічною умовою для успішної адаптації особистості в соціумі. Адаптація дітей-сиріт в умовах російсько-української війни вимагає комплексного підходу, що поєднує психологічну, соціальну та освітню підтримку, а також активну участь як національних, так і міжнародних організацій. Це забезпечить максимальне використання їх потенціалу для подальшої успішної інтеграції у українське суспільство поствоєнного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про затвердження Положення про прийомну сім'ю. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2002 р. № 565. URL: https://zakon.rada.gov.Ua/laws/show/565-2002-%D0%BF#Text Дата звернення 30.10.2024 р.

2. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 року № 905. URL: https://zakon.rada.gov.Ua/laws/show/905-2008-%D0%BF#Text Дата звернення 30.10.2024 р.

3. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-Ш. URL: https://zakon.rada.gov.Ua/laws/show/2947-14#Text Дата звернення 30.10.2024 р.

4. Алєксєєнко Т.Ф. Умови позитивної соціалізації дитини у сім'ї. *Діти батьки сім'я.* 2005. № 3. С. 33-37.

5. Андреєва В. РФ депортувала понад 4,5 тисячі українських сиріт та дітей без батьківського піклування. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2023/06/1/254606. Дата звернення 21.06.2024 р.

6. Артюшкіна Л.М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект). Суми : СДПУ, 2022. 268 с.

7. Баторі-Торці З.І. Особливості життєвої компетентності вихованців інтернатних закладів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету:* Педагогіка. Соціальна робота. 2005. №9. С. 14-17.

8. Безпалько О.В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи : монографія. К., 2006. 226 с.

9. Бельо Л.Ю., Тарантаєва О.О. Особливості влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах війни в Україні.

Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.): у 2 т. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 678–681.

10. Вайнола Р.Х. Технології соціально-педагогічної роботи : курс лекцій. К., 2018. 344 с.

11. Відніченко Л.І. Проблема психічної депривації дітей, які залишились без батьківського піклування. Соціально-психологічні технології розвитку особистості : зб. наук праць за матеріалами VIII Усеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Херсон, 07 квітня 2023 р.). Херсон: ХДУ, 2023. С. 197–202.

12. Грабовська Г. М., Галатенко К.В. Прийомна сім'я як форма опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування: виклики сьогодення. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2022. Вип. 2 (63). С. 106-112.

13. Грабовська Г. М., Лисюк А. М. Захист прав дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування під час військових дій. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 2. С. 80–84.

14. Діти і війна в Україні: Про становище дітей із сімейних форм виховання та інституційних закладів. Київ, 2022. 60 с.

15. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / за заг. ред. Н.В. Гавриш. Луганськ, 2006. 288 с.

16. Діти, які залишились без батьків під час воєнного стану, зможуть бути тимчасово влаштовані до сімейних форм виховання. 2022. URL: https://www.msp.gov.ua/news/21593. Дата звернення 21.06.2024 р.

17. Дрозд А.Д. Проблема сирітства в Україні: основні причини. Інтеграція освіти, науки та бізнесу в сучасному середовищі: зимові диспути: тези

доповідей І Міжнародної науково-практичної інтернет конференції (м. Дніпро, 6-7 лютого 2020 р.). Дніпро, 2020. Т. 1. С. 417–421.

18. Заборовський В.В., Заборовська С.В. Інститут опіки та піклування в період перебування українських земель під владою російської імперії. Actual problems of science, education and technology in modern conditions: abstracts of the International scientific-practical conference (Aarhus (Denmark), August 15, 2023). Aarhus: Scholarly Publisher ICSSH, 2023. С. 30-31.

19. Заборовський В.В., Заборовська С.В. Історичні витоки інституту опіки дітей, позбавлених батьківського піклування до часів проголошення незалежності Україні *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 4. С. 20–26.

20. Здійснення соціальної роботи центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2023 році: Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді / за заг. ред. С.В. Толстоухової. К., 2024. 488 с.

21. Кузьмін В.В. Теоретичний аналіз проблеми інтеграції у суспільства дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: соціально-психологічний аспект. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти,* 2017. №1. С. 3–8.

22. Літвінова О.В., Пожарницька-Чапенко А.С. Психологічна допомога дітям, позбавленим батьківської опіки. Ольвійський форум – 2022: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі: збірник тез XVI Міжнар. наук. конф. (м. Миколаїв, 24 червня 2022 р.). Миколаїв: Вид-во Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 2022. С. 58–62.

23. Майже 93% дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, влаштовані до сімейних форм виховання. URL: https://www.msp.gov.ua/news/20608.html Дата звернення 30.10.2024 р.

24. Майже два мільйони родин з дітьми охоплені соціальною допомогою, спрямованою на захист прав дітей. URL: https://www.msp.gov.ua/news/21881.html Дата звернення 30.10.2024 р.

25. Малько А.О. Теоретико-методологічні основи розвитку соціальної педагогіки : монографія. Харків, 2020. 268 с.

26. Миколюк С. Сирітство в Україні в умовах війни: соціальна робота та соціальна допомога. *Ввічливість. Humanitas,*2022. №3. С. 61–68.

27. Пліско Є., Тіщенко В. Аналіз сучасного стану соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти.* 2022. № 17. С. 42–51.

28. Право дитини на сім'ю. Тренінговий курс для спеціалістів соціальної сфери / за ред. Г.М. Лакітонової. К., 2007. 124 с.

29. Превентивна робота з молоддю за методом «рівний-рівному» : навч. посіб. / за ред. І.Д. Звєрєвої. К., 2017. 164 с.

30. Робота з дитиною у прийомній сім'ї : метод. посіб. Київ: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 314 с.

31. Робота з сім'ями, які потребують професійної соціально-педагогічної підтримки / за заг. ред. Т.Ф. Алєксєєнко. К., 2017. 233 с.

32. Сімейне право України: підручник / за ред. С.Б. Булеци, В.Г. Фазикоша. Київ: Знання, 2015. 375 с.

33. Сорочинська В.Є. Організація роботи соціального педагога : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. К., 2015. 216 с.

34. Соціалізація дітей-сиріт. URL: https://sirotstvy.net/ua/mentoring/the-experience-of-other/sotsializatsiya-ditey-sirit-l-vigotskiy. Дата звернення 21.06.2024 р.

35. Соціальна педагогіка: підручник / за ред. проф. А.Й. Капської. Київ: ЦУЛ, 2011. 488 с.

36. Соціальна педагогіка: теорія і технології: підручник / за ред. І.Д. Звєрєвої. К., 2016. 366 с.

37. Соціальна підтримка дітей з обмеженими функціональними можливостями: методичні рекомендації / авт.-упоряд. О.В. Безпалько, Т.Г. Губарева. К., 2002. 214 с.

38. Соціально-економічні причини насильства в сім'ї в Україні. К., 2020. 314 с.

39. Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу : навч.-метод. комплекс / за заг. ред. Г.М. Лактіонової, Ж.В. Петрочко. К., 2016. 318 с.

40. Токарчук Л.М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї: дис. докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 512 с.

41. Тростянчук Я.І. Сімейний патронат у системі захисту і підтримки дітей, позбавлених батьківського піклування: сутність та особливості. Magisterium: збірник статей здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня за матеріалами студентського науково-практичного круглого столу (м. Тернопіль, 3 грудня 2020 року). Тернопіль: Вектор, 2020. С. 136–144.

42. Трубавіна І.М. Методи вивчення сім'ї. К., 2001. 110 с.

43. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. К., 2012. 188 с.

44. Уряд посилив контроль під час воєнного стану за дотриманням прав дітей з вразливих категорій, евакуйованих всередині України або за її межі. URL: https://www.msp.gov.Ua/news/21816.html Дата звернення 30.10.2024 р.

45. Харченко С.Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика. Луганськ, 2006. 188 с.

46. Харченко С.Я. Соціально-педагогічні технології : навч.-метод. посіб. Луганськ, 2005. 216 с.

47. Шебанова В.І. Експрес-діагностика агресивного типу реагування молодших школярів в ситуаціях фрустрації. *Практична психологія та соціальна робота.* 2002. № 3. С. 4-7.

48. Шевцов А.Г. Методичні основи організації соціальної реабілітації дітей з вадами здоров’я : монографія. К., 2004. 240 с.

49. Штокалюк Ю. Війна і сирітство: скільки дітей в Україні залишилися без батьків та як змінився рівень їхнього усиновлення. Юридична газета. 2023. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/viyna-i-siritstvo-skilki-ditey-v-ukrayini-zalishilisya-bez-batkiv-ta-yak-zminivsya-riven-yihnogo-usi.html. Дата звернення 21.06.2024 р.

50. Яніцька І.А. Встановлення опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, в умовах воєнного стану. Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права): у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 797–801.

ДОДАТОК
Корекційно-розвивальна програма «Я і мій світ»

Етапи реалізації програми:

1. Діагностичний – проведення діагностичного обстеження дітей у груповій та індивідуальній формі, визначення ресурсних можливостей та формування напрямків індивідуальної роботи.
2. Корекційно-розвивальний реалізація програми (проведення занять, робота з батьками).
3. Контрольний – проводиться підсумкова діагностика, аналіз результатів, подання досвіду роботи у рамках освітнього закладу.

Програма має 4 модулі:

Перший модуль «Моє тіло, органи чуття людини».

Другий модуль «Мої емоції та почуття. Навички спілкування».

Третій модуль програми «Який Я (розвиток самосвідомості та індивідуальності)».

Четвертий модуль програми "Подорож до країни знань". Корекційно-розвиваюча робота за Програмою передбачає групову формуроботи з дітьми, передбачає залучення батьків та педагогів до створення умов у сім'ї та групі дитячого садка, що сприяють найбільш повному засвоєнню знань, умінь та навичок, отриманих дітьми на заняттях та реалізації їх у повсякденному житті. За необхідності деякі заняття Програми можуть бути реалізовані індивідуально в онлайн-форматі за умови повної участі батька (законного представника) разом з дитиною.

Цілі та завдання програми:

Мета програми: Створення умов для формування передумовпсихологічної готовності дітей до навчання через сприяння соціально-особистісному,психофізіологічному, інтелектуальному та емоційно-вольовому розвитку дітей.

Завдання програми:

1. Розвивати:психічні процеси (сприйняття, пам'ять, увага, наочно – образне, словесно-логічне, творче та критичне мислення, уяву);зорово-моторні координації;емоційну сферу (знайомство з емоціями, вміння розрізняти емоції за виразом особи, усвідомлювати власні почуття та вміти висловити почуття соціально прийнятним способом, виявляти емоційну чуйність, здатність до співпереживання);вольову сферу (довільність психічних процесів, саморегуляцію, необхідних успішного навчання у школі);особистісну сферу – формувати адекватну самооцінку, самосвідомість дитини, її «Образ Я». Створювати умови для усвідомлення власної цінності, вміння приймати себе такою, якою є;комунікативну та експресивну функцію мови, здатності спілкування з однолітками та дорослими.
2. Формувати позитивну мотивацію до шкільного навчання.
3. Навчати загальну культуру поведінки, дотримуватися правил поведінки на заняттях та в ігровій діяльності.
4. Виховувати шанобливе ставлення до дорослих, однолітків, себе.

Технології, методи та прийоми, що використовуються у Програмі.

У Програмі застосовується інтегративний підхід, що включає використання методів та прийомів різних напрямків: арт-терапії, казкотерапії, діалогічне оповідання, а також елементи тілесно-орієнтованої терапії, нейропсихологічні, кінезіологічні та релаксаційні вправи, психогімнастика, ігрові педагогічні технології.

Методи арт-терапії «дозволяють через образотворчі матеріали виражати в індивідуальній манері думки та почуття». «Самовираження проявляється, як прагнення використовувати зорові символи, щоб зробити існуючу проблему відчутною, реальною і таким чином підготовленою до вирішення». Дуже важливо те, що у відносинах із фахівцем дитина може встановити оптимальну для себе дистанцію, оскільки художні матеріали та

образи є своєрідними «посередниками» у його контакті з оточуючими. Значною мірою терапевтичні ефекти дитячої образотворчої творчості пов'язані з тим, що в процесі занять дитини малюванням відбувається організація та розвиток її психічної діяльності.

Казкотерапія – найдавніший психологічний та педагогічний метод. Метафоричні ресурси казки, її сприйняття, проживання її морального уроку є умовою формування гармонійної особистості дитини. У той самий час, казка може бути інструментом на емоційну сферу дітей, безпосередньо пов'язану з уявою, збагачувати сферу образів і уявлень, словник, розвивати «емоційний інтелект» дитини, що, своєю чергою, дозволяє побудувати довірчі відносини дитини зі світом.В основі казкотерапії лежить принцип духовно-морального, цілісного розвитку дитині. Казкотерапія заснована на концепції гуманістичної психології і є системою передачі дитині життєвого досвіду, при якій відбувається не тільки формування соціально-психологічних навичок, необхідних для соціалізації в сім'ї та суспільстві, а й розвиток особистісних ресурсів дитини, моральних норм і цінностей. Соціокультурне казкове середовище є ресурсом розвитку особистості, джерелом особливої радості, співучасті та задоволення.

Метод діалогічного розповідання – це вербальні ігри та вправи, у яких діти розповідають про свої переживання вигадуючи історії, пишучи нові закінчення до тієї чи іншої конфліктної ситуації чи казки.

Тілесно-орієнтовані (рухові) методи методологічно спираються на сучасні уявлення про закономірності розвитку вищих психічних функцій. Вплив на сенсомоторний рівень з урахуванням загальних закономірностей онтогенезу викликає активізацію та розвиток усіх вищих психічних функцій, сприяючи своєчасному розвитку міжпівкульної взаємодії, необхідної для успішного перебігу психічних процесів. Дані методи спрямовані на розвиток тілесних навичок, зниження тілесної напруги, розвиток невербальних компонентів спілкування, стабілізацію емоційного стану. Здатність дитини контролювати тілесні прояви є важливим моментом її соціалізації та тісно пов'язана з формуванням основних рис його психіки.

Нейропсихологічні вправи спрямовані на корекцію порушених психічних процесів (уваги, пам'яті, мислення, мовлення та ін, емоційно-вольової сфери дитини через рух).

Кінезіологічні вправи – це комплекс рухів, що дозволяють активізувати міжпівкульну дію. Вправи підвищують стресостійкість, синхронізують роботу півкуль, покращують розумову діяльність, сприяють покращенню пам'яті та уваги, полегшують процес навчання читання та письма. Кінезіологічні вправи вдосконалюють механізми адаптації дитячого організму до зовнішнього середовища, знижують захворюваність і роблять життя дитини більш безпечним завдяки таким якостям, як спритність, сила, гнучкість, готують дитину до школи, поступово привчають її витримувати навантаження, виявляти волю, здатні допомогти дитині справлятися зі стресовими. ситуаціями та постояти за себе.

Психогімнастика – допомагає дітям виплеснути негативні емоції, зняти емоційну і м'язову напругу, направити енергію в потрібне русло, що «творить», налаштувати на спокійний і позитивний лад.

Релаксаційні вправи – засновані на методі активної нервово-м'язової релаксації, дихальної та візуально-кінестетичних технік.

Ігрові педагогічні технології – це комплекс методів та прийомів, які використовують ігрові засоби для освітнього та виховного процесу.

До структури програми увійшли модифіковані варіанти корекційно-розвиваючих програм та технологій для дітей шкільного віку.

Опис освітньої діяльності з освоєння дітьми Програми: Програма націлює на послідовне введення дитини у соціальний світ. Побудова програми для кожного вікового періоду орієнтована на задоволення провідної потреби та заснована на розвитку провідного психічного процесу чи сфери психіки дітей.